UOT 159.9

Gültəkin İbrət qızı İsmayılova
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun,
Sosial psixologiya şöbəsinin böyük elmi işçisi,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0000-0001-7740-321X
E-mail: gulya.alibekovaa@mail.ru
https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(6).348-350

FÖVQƏLADƏ VƏZİYYƏTİN İNKİŞAF DİNAMİKASINDA PSİXOLOJİ RİSKLƏR

Gultakin Ibrat Ismayilova
senior researcher of the department of Social psychology
at the Institute of Philosophy and Sociology of ANAS,
doctor of philosophy in psychology

PSYCHOLOGICAL RISKS IN THE DYNAMICS OF EMERGENCY SITUATIONS

Гюльтекин Ибрат гызы Исмаилова
старший научный сотрудник отдела Социальной психологии
Института Философии и Социологии НАНА,
доктор философии по психологии

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ РИСКИ В ДИНАМИКЕ РАЗВИТИЯ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ СИТУАЦИИ

Xülasə. Məqalədə fövqəladə vəziyyətlərin inkişaf dinamikasında insan amilinin psixoloji riskləri araşdırılır. Təbii və texnogen fəlakətlərdə yaranan gözlənilməzlik, davamlılıq, yayılma sürəti və miqyas kimi amillərin insan psixikasına təsiri təhlil olunur. İnsanın texnika ilə qarşılıqlı fəaliyyəti, təhlükəsizlik qaydalarının pozulması və psixoloji adaptasiya mexanizmləri xüsusi vurğulanır. Psixoloji risklərin azaldılması üçün profilaktik tədbirlər və psixi möhkəmlik resurslarının gücləndirilməsi vacib amil kimi göstərilir**.**
Açar sözlər: *fövqəladə vəziyyət, insan amili, psixoloji risklər, psixi möhkəmlik, ekstremal şərait*

Abstract. The article examines psychological risks in the dynamics of emergency situations. It analyzes the impact of unpredictability, duration, spread rate, and scale of disasters on human psychology. Special emphasis is placed on human–technology interaction, violations of safety regulations, and mechanisms of psychological adaptation. The importance of preventive measures and strengthening mental resilience is highlighted as a key factor in mitigating the negative consequences of emergencies and ensuring effective coping strategies in extreme conditions.
Keywords: *emergency situation, human factor, psychological risks, mental resilience, extreme conditions*

Аннотация. В статье рассматриваются психологические риски в динамике развития чрезвычайных ситуаций. Анализируется влияние факторов неожиданности, продолжительности, скорости распространения и масштаба катастроф на психику человека. Особое внимание уделено взаимодействию человека с техникой, нарушению правил безопасности и механизмам психологической адаптации. Подчеркивается важность профилактических мер и укрепления психической устойчивости для снижения негативных последствий чрезвычайных ситуаций.
Ключевые слова: *чрезвычайная ситуация, человеческий фактор, психологические риски, психическая устойчивость, экстремальные условия*

Bəşəriyyət özünün inkişafı boyu ətraf mühitlə sıx qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. XXI əsrdə yüksək sənayeləşmiş cəmiyyətin yaratdığı problemlər daha qabarıq şəkildə müşahidə olunmaqdadır. İnsanın təbiətə kəskin müdaxiləsi, bu müdaxilənin miqyasının genişliyi və müxtəlifliyi qlobal təhlükələrin yaranmasına səbəb olur. Planetin müxtəlif guşələrində hər an fövqəladə hadisələr baş verir və bunlar kütləvi informasiya vasitələri ilə faciə, təbii fəlakət, qəza, hərbi mü-

naqişə və terror aktı kimi təqdim edilir. Fövqəladə halların sayı ildən-ilə artmaqda, qurbanların və yaralıların sayında, həmçinin maddi-mənəvi ziyanın miqyasında daima yüksəliş müşahidə olunmaqdadır. İnsan amili təhlükəsiz əməyin əsas determinantı hesab olunur (9, s. 115).

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, bədbəxt hadisələr nəticəsində ölüm faizi ürək-damar və onkoloji xəstəliklərdən sonra üçüncü yerdədir. Xüsusilə, bu hallar əsasən əmək qabiliyyətli gənc və orta yaşlı insanlar arasında müşahidə olunur ki, bu da cəmiyyət üçün böyük sosial-iqtisadi itkilərlə nəticələnir. Texnosferada baş verən böyük fəlakət və qəzaların əksəriyyəti insan amili ilə əlaqədardır. İnsanların məsuliyyətsizliyi və diqqətsizliyi, ehtimalı az olan, lakin baş verdikdə ağır nəticələr doğuran fövqəladə hallar şəraitində mühüm sosial problemə çevrilir (7, s. 37).

Sənaye müəssisələrində və nəqliyyatda baş verən qəzalar, eləcə də ekoloji bəlalar təhlükəli nəticələr doğurur. Onların sosial-ekoloji təsirləri bəzən hərbi münaqişələrin nəticələrinə bərabər olur. Bu tip qəzalar sərhəd tanımır, çoxsaylı insan tələfatı və siyasi gərginliklər yaradır. Dünyada istismar olunan minlərlə potensial təhlükəli obyektlər vardır. Bu obyektlərdə toplanmış radioaktiv, partlayıcı və zəhərli maddələr fövqəladə hal zamanı ətraf mühitə ciddi zərbə vuraraq, canlı həyat üçün ölümcül nəticələr doğura bilər (2, s. 79).

Fövqəladə hadisələr müəyyən proseslərin normadan kənara çıxması nəticəsində yaranır. Onların inkişaf xarakteri və nəticələri təbii, antropogen və sosial amillərlə müəyyən olunur. Əvvəllər ekstremal hallarda əsas narahatlıq ölüm və xəsarətlər idisə, indi psixososial və psixi sağlamlıq məsələləri də diqqət mərkəzindədir. Bədbəxt hadisələrin psixi nəticələri somatik nəticələrdən daha ağır ola bilər, həm fərdi, həm də ictimai səviyyədə sosial problemlərə səbəb ola bilər. Fövqəladə halların yaranmasının üç əsas səbəbi vardır:

1. Təhlükənin artım sürəti insanın müqavimət imkanlarını üstələyir.
2. Səhvlərin dəyəri müasir dövrdə daha ağır nəticələr doğurur.
3. İnsanların təhlükəyə adaptasiyası – texniki vasitələrin yaratdığı təhlükələri unudaraq qayda pozuntularını təkrar etmələri (1, s. 28).

İnsan amili insan–texniki sistem qarşılıqlı münasibətlərində ortaya çıxır və həm səmərəli, həm də səmərəsiz idarəetmə mənbəyi ola bilər. İnsan xüsusiyyətləri, zərərli vərdişlər və psixoloji gərginlik diqqətin ləng dəyişməsinə, çətin situasiyalarda düzgün qərar qəbulunun mümkün olmamasına gətirib çıxarır. Müasir texnologiyaların inkişafı insanın fiziki əməyini azaltdığı halda, onun psixikasına düşən yükü artırmışdır. Təcrübələr göstərir ki, bədbəxt hadisələrin əsas səbəbi çox zaman texniki nasazlıq deyil, təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməyən insandır. Araşdırmalara görə, bədbəxt hadisələrin 60%-i əmək təhlükəsizliyi qaydalarının pozulması və əmək intizamının zəifliyi ilə bağlıdır. Əgər ibtidai insanın buraxdığı səhvlər məhdud nəticələr doğururdusa, müasir dövrdə eyni səhvlər ağır faciələrə səbəb olur. İnsan bəzən cari mənfəət üçün təhlükəsizlik qaydalarını pozur, cəzasızlıq halları isə bu davranışların təkrarına şərait yaradır (5, s. 49).

Profilaktik tədbirlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mobil qruplarda fəaliyyət göstərən şəxslərdə psixi möhkəmlik – iradə, dözüm, soyuqqanlılıq, qorxuya qalib gəlmək bacarığı tərbiyə edilməlidir. Əhali ilə maarifləndirmə işləri aparılaraq ekstremal situasiyalara düzgün reaksiya formalaşdırılmalıdır. Fövqəladə vəziyyətlər bioloji (insan, heyvan, əhali qrupları) və qeyri-bioloji (infrastruktur, texniki qurğular) obyektləri əhatə edə bilər. Onların nəticələri müsbət, mənfi və ya neytral ola bilər. Əsas məqam odur ki, insan faktoru daim bu sistemin mərkəzindədir (6, s. 126).

Gözlənilməzlik fövqəladə hallarda ən təhlükəli amildir. Qəfil baş verən hadisələrin qarşısını almaq çətin olur və onların nəticələri daha ağır olur. Əksinə, proqnozlaşdırılan hadisələr zamanı qabaqlayıcı tədbirlər görmək mümkündür. Təbii fəlakətlər tam qarşısı alına bilməsə də, onların nəticələri azaldıla bilər. Ekstremal amillərin təsiri dayandıqdan sonra insanların məruz qaldığı psixi pozuntuların qarşısını almaq üçün reabilitasiya tədbirləri görülməlidir. Burada yayılma sürəti və miqyası mühüm rol oynayır: partlayış saniyələrlə, yanğın küləyin sürəti ilə, daşqın isə suyun hərəkət trayektoriyası ilə ölçülür. Məsələn, Hirosima və Naqasaki şəhərlərində atom bombası partlayışının dağıdıcı qüvvəsi bir neçə saniyədən çox çəkməmişdi. Lakin partlayış nəticəsində yaranan yanğının nəticələri bir sutkadan artıq davam etmiş və minlərlə insanın həyatına son qoymuşdu. Yəni, bombanın birbaşa partlaması ilə yaranan radioaktiv təsirin müddəti milli saniyələrlə ölçülsə də, radioaktiv çirklənmənin nəticələrini Yaponiya sakinləri bu

günə qədər hiss edirlər. Bu, dağıdıcı amilin gücü və keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır (8, s. 767).

Davamlılıq amili dağıdıcı amilin gücü (amplitudası) və keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqəlidir. Bu amillərin qarşılıqlı təsiri, tək bir amildən fərqli olaraq, ekstremal vəziyyət zonasında insanların və obyektlərin daha geniş miqyasda zədələnməsinə səbəb ola bilər. Bu amillər təbii mənşəli (qasırğalar, zəlzələlər, yanğınlar, daşqınlar, quraqlıq və s.) və ya antropogen, yəni insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan xarakter daşıyır. Sonuncu halda, biz texnogen fəlakətlər və fövqəladə hallar haqqında danışırıq. Ekstremal situasiyalarda panika, şayiələrin yayılması və insanların passivliyi əlavə risk yaradır. Kütləvi panika nəzarət olunmayan qorxulardan qaynaqlana bilər. Bunun qarşısını almaq üçün dəqiq informasiya verilməli, ictimai nəzarət gücləndirilməli və insanların enerjisi xilasetmə işlərinə yönəldilməlidir (4, s. 876). Həmçinin, insanların bu cür vəziyyətlərdəki psixoloji passivliyi və faciə ilə mübarizəyə hazırlıqsızlığı da diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

Nəticə. Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, fövqəladə vəziyyətlərin inkişaf dinamikasında insan amili həlledici rol oynayır. Əsas elmi yenilik ondan ibarətdir ki, insanın psixoloji adaptasiya mexanizmləri, təhlükəyə münasibət formaları və qayda pozuntularına meyl fövqəladə vəziyyətlərin yaranma və inkişaf mexanizmlərində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, fövqəladə vəziyyətlərin inkişaf dinamikasında insan amili həlledici rol oynayır. Hadisələrin miqyası, yayılma sürəti və gözlənilməzliyi insanın psixoloji dayanıqlığı ilə sıx bağlıdır. Əsas elmi yenilik ondan ibarətdir ki, insanın psixoloji adaptasiya mexanizmləri, təhlükəyə münasibət formaları və qayda pozuntularına meyl fövqəladə vəziyyətlərin yaranma və inkişaf mexanizmlərində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ekstremal şəraitdə insanların davranış modelləri yalnız bioloji və texniki faktorlarla deyil, həm də psixososial və mədəni amillərlə formalaşır. Bu isə fövqəladə halların idarə olunmasında psixoloji risklərin nəzərə alınmasını zəruri edir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə fövqəladə vəziyyətlərin artması onların psixoloji və psixososial təsirlərinin öyrənilməsini zəruri edir. Təhlükələrin gözlənilməzliyi və davamlılığı insan psixikasında gərginlik yaradır. Bu səbəbdən psixoloji risklərin tədqiqi nəzəri baxımdan vacib olmaqla yanaşı, praktiki təhlükəsizlik tədbirləri üçün də xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Problemin yeniliyi. Psixoloji risklərin müxtəlif peşə qruplarında müqayisəli öyrənilməsi, reabilitasiya metodlarının təkmilləşdirilməsi və süni intellekt texnologiyalarının ekstremal vəziyyətlərin proqnozlaşdırılmasında tətbiqi perspektiv istiqamətlər kimi nəzərdə tutulur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalənin nəticələri fövqəladə halların qarşısının alınması, profilaktik tədbirlərin təşkili, mobil qruplarda psixi möhkəmliyin gücləndirilməsi və əhalinin maarifləndirilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Абдурахманов, Р. А. Психология экстремальных ситуаций. –Москва: Юрайт, –2019. – s. 15–48.
2. Əliyev, R. Ekstremal hallarda insan amili və təhlükəsizlik. –Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, –2020. – s. 61–89
3. Everly, G. S., & Lating, J. M. (2017). The Johns Hopkins Guide to Psychological First Aid. Baltimore: Johns Hopkins University Press. – pp. 25–67.
4. Hobfoll, S. E. (2018). Stress, social support, and resilience in extreme situations. American Psychologist, *73*(7), 871–884. – pp. 873–880.
5. Smith, E., & Freedman, L. (2021). Human factor and disaster psychology. Journal of Emergency Psychology, *12*(3), 45–60. – pp. 46–55.
6. Холодная, М. А. Психология устойчивости личности в экстремальных условиях. -Санкт-Петербург: Питер, -2016. – s. 112–136.
7. World Health Organization. (2022). Disaster risk management and human health. Geneva: WHO Press. – pp. 29–57.
8. Zautra, A., Hall, J., & Murray, K. (2019). Resilience in context of disasters. Journal of Community Psychology, 47(4), 760–774. – pp. 762–770.
9. Bonanno, G. A. (2021). Psychological resilience and adaptation to loss. Annual Review of Clinical Psychology, *17*, 109–138. – pp. 111–125.

Redaksiyaya daxil olub: 26.09.2025